

ОБРАЗ АНДРОГІНА ЯК КУЛЬТУРНА МЕТАФОРА ДОСКОНОЛОЇ ЛЮДИНИ: ВІД РОМАНТИЧНОГО ІДЕАЛУ ДО СУЧАСНОСТІ

Проаналізовано образ андрогіна в культурній ситуації романтизму, Fin de siècle та постмодерну.

Ключові слова: андрогін, ідеал, романтизм, Fin de siècle, постмодернізм, досконала людина, винятковість.

Проанализирован образ андрогина в культурной ситуации романтизма, Fin de siècle и постмодерна.

Ключевые слова: андрогин, идеал, романтизм, Fin de siècle, постмодернизм, совершенный человек, исключительность.

The article analyzes an image of androgyne in cultural situation of Romanticism, Fin de siècle and Postmodernism.

Key words: androgyne, ideal, Romanticism, Fin de siècle, Postmodernism, perfect total human, exceptionality.

Однією з поширених метафор європейської культури є образ андрогіна як утілення досконалої людини. Андрогінність (від грецького andros — «чоловік» і gynaî — «жінка») зазвичай розуміють як поєднання чоловічого та жіночого. Нині можна спостерігати посилення науково-теоретичного інтересу до андрогінності та вельми широкий спектр дискурсів, у яких це поняття представлено. Важливо, що слово «андрогін» та похідні від нього є вельми популярними в сучасній масовій культурі, якщо не сказати модними, та постійно тиражуються в ЗМІ. «Андрогінна модель», «андрогінний імідж», «андрогінний аромат», «андрогінний стиль» — цей перелік можна продовжувати. Отже, ця тема є актуальною не тільки на теоретичному рівні, але й у повсякденному житті соціуму. Ця актуальність пов'язана також із фундаментальними змінами в гендерній системі суспільства, що розпочалися ще в минулому столітті.

Міф про андрогіна записав давньогрецький філософ Платон. Це не позбавлена драматизму історія про дивовижні істоти «третьої статі», які втілили в собі ідеал сили, самодостатності, гармонії та досконалості, але були покарані олімпійськими богами за гординю. Вільний від божественного впливу, моральних оцінок і навіть влади статі, андрогін є своєрідним ідеальним станом людини.

Філософія Платона в багатьох аспектах визначила розвиток європейської думки, а легенда про втрачену цілісність надихнула безліч письменників, поетів, митців наступних століть. Образ андрогіна був відомий ще до «Бенкету» — він наявний у міфології багатьох народів. Так, в архаїчних культурах його символічно втілював шаман — особлива постать у племені, а міфологема андрогінності пов'язувалася з ідеєю початкової цілісності буття, єдності протилежностей. У міфологічному дискурсі андрогінність є властивістю Вищої сили, що

містить ознаки сакральності, божественності. Але саме Платонові належить спроба філософського осмислення образу андрогіна, а також його зв'язку з ідеєю любові як вічної жаги возз'єднання. Образ андрогіна є стійкою культурною метафорою, але насправді протягом всієї історії людства можна простежити її модифікації. У середині ХХ ст. нова постмодерністська парадигма поставила під сумнів усе, що здавалося само собою зрозумілим, постійним, природним. Відповідно до цього будь-яке поняття являє собою культурний конструкт, зумовлений певним дискурсом. Такий конструкт існує в умовах певної культурної ситуації і так чи інакше змінюється разом із нею. У такому контексті можна розглянути й образ андрогіна. Ця метафора супроводжує людство впродовж епох, при цьому час розставляє нові акценти і нюанси: вона то наближається до споконвічного платонівського ідеалу, то віддаляється від нього, то виникає, або зникає в межах певних дискурсів. Трансформуючись, образ андрогіна зберігає свою базову семантику й асоціюється з поняттями ідеалу, досконалості, винятковості, божественності, гармонії і поєднання протилежностей.

Мета статті — розглянути три культурні ситуації, які надають можливості простежити, як образ андрогіна корелює із загальними культурними настановами означеного періоду (епохи романтизму, періоду *Fin de siècle* та сучасної культурної ситуації (II половина ХХ — початок ХХІ ст.)).

Виокремимо деякі характерні ознаки романтизму як явища в європейській культурі кінця ХVІІІ — I половини ХІХ ст. Це чергова зміна уявлень про світ і місце в ньому людини, зокрема реакція на просвітницьку ідею лінійного прогресу; спрямованість у майбутнє. Важливо, що для цієї епохи характерний посилений інтерес до особливого, індивідуального, нового. Новий — романтичний — культурний герой протистоїть соціуму й відзначається своєю винятковістю. Отже, такі культурні умови є сприятливими для актуалізації образу андрогіна.

У рамках епохи романтизму образ андрогіна актуалізується переважно у філософському дискурсі, його трактування має піднесений характер. Для романтиків характерне звернення до філософської спадщини Платона, зокрема переосмислення ідей андрогінності та любові як необхідності возз'єднання. Важливо, що романтизм, на відміну від сентименталізму, зрівнює в правах чоловіче та жіноче. Жінка також має право на любов — як тілесну, так і піднесену, духовну. Ідея любові в романтиків ґрунтується на античній легенді. Розлучені андрогіни Платона приречені на вічний пошук своєї половини. Крім того, романтична любов є водночас ідеєю абсолютного злиття й неможливим, недосяжним ідеалом.

Аналізуючи романтичний ідеал андрогіна як злиття чоловічого і жіночого, процитуємо румунського філософа та культуролога М. Еліаде: «... для романтиків андрогін був образом досконалої людини, якому судилося з'явитися в майбутньому» [7, с. 158]. Німецькі

романтики у своїх міркуваннях про андрогіна звертаються до релігійного дискурсу, зокрема до образу Ісуса Христа: «...Сва була народжена чоловіком без участі жінки; Христос був народжений жінкою без участі чоловіка...» [7, с. 158]. Ними обома буде породжений безсмертний андрогін. При цьому чоловік та жінка поєднуються і стають однією плоттю. На думку романтиків, зокрема Ф. Шлегеля, саме в ідеалі андрогіна набуває завершення та мета, до якої прагне все людство — «поступове возз'єднання статей...». У свою чергу Ф. фон Баадер вважає, що андрогін покликаний «...допомогти чоловікові та жінці возз'єднати в собі повний людський образ, який зветься божественним і споконвічним...» [7, с. 160]. Отже, в романтизмі яскраво проявляються важливі властивості андрогіна: його зв'язок із містичним, символічним і недосяжним.

На думку літературного критика й історика філософії С. В. Абдуллаєва, романтичний ідеал андрогіна виник як своєрідна реакція на поступове викорінення салонного «андрогінізму» у XVIII ст. Ідеться про гендерні ігри й т. зв. «інтерсексуальне перевдягання» [7, с. 176]. Андрогінність стосується не зовнішніх ознак, а переноситься й на внутрішній стан особистості й розглядається «... як стійкий психологічний тип, пов'язаний із творчістю...» [1; с. 32]. У романтиків андрогінність нерозривно пов'язана із творчістю, а поняття андрогіна корелює з поняттям геніальності. Так звана «інша тема» з платонівського «Бенкету» не належить до татуйованих та, завдяки німецьким романтикам, обговорюється у зв'язку з естетикою генія. Геній завжди передбачає винятковість — саме нею позначений образ андрогіна.

Черговий сплеск інтересу до андрогіна — це кінець XIX — початок XX ст. (*Fin de siècle*; у Росії — Срібна доба). Тривожне відчуття культурної кризи на зламі століть створює потужний потік енергії подолання, яка спрямовується, передусім, до першооснов буття, відчуття єдності й гармонії. У сфері філософії це виражається зверненням до ідеї всеєдності, в мистецтві — пошуками синтезу, а в повсякденних практиках — переосмисленням поглядів на взаємини статей, а також на репрезентативному рівні. Художня свідомість у період кінця століття прагне «...до подолання розпаду особистісної єдності через відновлення втраченої цілісності буття...» [4]. Ідея злиття чоловічого і жіночого начал в андрогіні стає спробою вираження гармонії людської сутності. Образ андрогіна в цей період представлений у філософському, естетичному і повсякденному дискурсах.

Ідея андрогінності набуває відбиття у філософії Срібного століття, зокрема в роботах В. Соловйова і М. Бердяєва, де андрогін є втіленням «... співвідношення чоловічого і жіночого начал у культурі,... разом з собою реалізації любові й статі...» [6, с. 98]. В. Соловйов у збірнику статей «Сенс любові» вищим смислом і кінцевою метою статевої любові проголошує створення боголюдини — андрогіна. Філософ вважає, що «...істинна людина в повноті своєї ідеальної особистості...

не може бути тільки чоловіком чи тільки жінкою, а повинна бути вищою єдністю обох» [5]. Саме любов здатна відновити андрогінну цілісність, завдяки якій «...людина перестає бути неповноцінною...» [6, с. 99]. Філософський андрогін з міфічного чудовиська, що тілесно поєднує ознаки обох статей, перетворюється на істоту, що в усій повноті поєднує тіло (жіноче) і душу (чоловіче). Для В. Соловйова та М. Бердяєва андрогін — подоба Бога в людині: «... не чоловік і не жінка є образом і подобою Божою, а лише андрогін, діва-юнак, цілісна бісексуальна людина...» [2]. Диференційована, розділена стать стає спотворенням цього образу, джерелом розбрату у світі й болячого прагнення до поєднання. Звідси вічний пошук загубленого андрогінізму — возз'єднання чоловічого й жіночого в цілісну досконалу істоту. У цьому разі простежується зв'язок з платонівською легендою. Античний міфологічний дискурс у філософії Срібної доби тісно переплітається з християнським: зокрема Бердяєв згадує про Христа й Адама як андрогінів, що також характерне для філософської думки романтизму. Для Бердяєва важливим аспектом любові також є її творчий характер: вона — одне з головних джерел творчості, реалізує подолання залежності людини, зокрема й статевої.

У рамках тієї ж культури, на відміну від філософського андрогіна як повного образу людини, чимось зовсім іншим є андрогін декадентський. Зберігаючи основний набір конотацій й утілюючи певний ідеал, цей образ являє собою спробу позбутися сексуальної проблематики статі і є інструментом для розширення декадентом сфери свого чуттєвого досвіду. Це радше гермафродит, що анатомічно й фізіологічно поєднує обидві статі. Інтерес спрямований на багатство еротичних можливостей, яке властиве двостатевій істоті. У мистецтві декадансу андрогін безплідний і оточений ореолом божественності. Але це зовсім інша божественність. Як приклад можна навести Царівну-Лебідь Врубеля, Соломію Г. Моро, а також Елізабет Сіддал на картинах Россетті та Берн-Джонса — характерно, що в останнього її риси мають і чоловічі образи.

Проблема андрогінності актуальна для багатьох діячів Срібного століття. І якщо для одних вона є предметом суто філософських роздумів, то для інших — важливою складовою життєтворчості, тобто переходить до дискурсу повсякденності. До останніх, безперечно, належить Зінаїда Гіппіус. Поетеса є якщо не унікальною для свого часу особистістю, то вже точно здійснила внесок у культуру не тільки завдяки своєму літературному даруванню. Роздуми Гіппіус про андрогіна як про втілення містичної цілісності чоловічого і жіночого супроводжуються спробою символічно втілити цей образ у своїй життєтворчості: її вірші, написані від імені чоловіка, чоловічі псевдоніми в критиці і публіцистиці (Антон Крайній, Антон Кірша, Лев Пушцін, Роман Аренський та ін.), інтерсексуальне перевдягання і вміння носити чоловічий одяг (портрети Гіппіус роботи Л. Бакста). Дослідники

часто згадують також про повну відсутність сексуальних відносин Гіппус із чоловіком та її посилену увагу до гомосексуалізму. Андрогінні репрезентації поетеси відзначають її сучасники — С. Мако-вський, В. Брюсов, Андрій Білий.

Культурну ситуацію другої половини ХХ ст. визначає нова пост-модерністська парадигма, яка охоплює всі сфери життєдіяльності соціуму. Для культури означеного періоду властиві два моменти, важливі для цієї теми. Першим є те, що М. Еліаде назвав «деградацією символу» [7]. Образ андрогіна впродовж існування постає в різних варіаціях, іноді дуже спотворених, перекручених. У ХХ ст. він «підлаштовується» під реалії масової культури. Загалом можна зазначити, що андрогін зазнає профанації — із «сакарального» філософського дискурсу переходить до сфери повсякденності. Другий момент полягає в тому, що спектр актуалізації образу андрогіна стає достатньо широким. Андрогінність тепер є сферою інтересів психології, психіатрії, соціології та почасти гендерних досліджень. Актуалізація образу андрогіна відбувається в контексті змін у гендерній ситуації в культурі — «розхитування» бінарної гендерної моделі соціуму, послаблення діючих гендерних стереотипів тощо.

Андрогінність як психосоціальну характеристику в площині гендерних досліджень аналізує американський психолог С. Бем. Андрогін, або андрогінна особистість, яку розглядає дослідник, абсорбує все краще з маскуліності й фемінності як статевих ролей. Це індивід, котрий зможе успішно реалізуватися в соціумі, тобто теж є своєрідним ідеальним варіантом людини.

У західноєвропейській масовій культурі другої половини ХХ ст. андрогінні репрезентації характерні для деяких популярних музичних виконавців, таких як Майкл Джексон, Девід Боуї, Грейс Джонс, Енні Леннокс та ін. Андрогінність у цьому разі є складовою іміджу селебриті. Це не тільки спроба привернути до себе увагу публіки, але, передусім, спосіб підкреслити свою індивідуальність, незвичайність і, знову ж, винятковість. У цей період андрогінна репрезентація ще може розглядатися як своєрідний бунт за право «бути собою», в той час як у ХХІ ст. такі репрезентативні практики трапляються доволі часто.

Андрогінність у різних її варіаціях найяскравіше відображається в практиці Високої й повсякденної моди. У зв'язку із цим доцільно згадати не тільки моделі, але і кутюр'є. У середині — другій половині ХХ ст. Висока мода є елітарним явищем. Це — особливий культурний простір, якому притаманне відчуття таємничого, «сакрального». Багато в чому створенню цієї містифікації сприяють власне кутюр'є. Так, Крістіан Діор називає моду «релігійним поняттям», «утіленням таємниці», а Крістіан Лакруа вважає мистецтво моди «спробою прориву до таємниці Всесвіту» [3, с. 16]. Таємничою є і постать самого кутюр'є,

про що свідчать біографії відомих модельєрів, у яких надзвичайно складно зрозуміти, де правда, а де вигадка, рекламний хід.

Високу моду середини ХХ ст. часто називають одним з видів сучасного мистецтва. Таким чином, кутюр'є втілює в собі образ художника, тобто творця, позиціюється як особистість унікальна, непересічна, неординарна, з розвиненим творчим началом. Він має інтуїцію і постійно вражає свого глядача. Образ кутюр'є уособлює ознаки тієї «сили», що створює нове, незвичайне, часто незрозуміле масовому споживачеві. Крім того, модельєр повинен бути достатньо освіченою людиною, адже матеріалом для створення його колекцій можуть бути історичні реалії та шедеври світового мистецтва. Як відомо, в романтиків андрогінність є невід'ємною складовою творчого процесу і корелює з геніальністю. Кутюр'є — це своєрідний геній, що «втратив сакральність». У ЗМІ нерідко трапляються згадки про геніальність того чи іншого відомого модельєра — «забутий геній Високої моди», «багатоликий геній» тощо. Нерідко це слово використовується і в переносному значенні. Крім того, зазначимо, що кутюр'є може ігнорувати певні обмеження — як у вузькому просторі моди, так і в суспільстві загалом. Висока мода, подібно до архаїчних культур, характеризується чіткою бінарністю, але кутюр'є, мов шаман ігнорує прийняті гендерні стереотипи і не обмежений певними гендерними ролями. Він — «творець», «андрогін», людина поза статтю і віком.

Сучасне втілення образу андрогіна — це не тільки кутюр'є. У ХХІ ст. в західноєвропейських та українських ЗМІ трапляються згадки про моделей-андрогінів. Це — своєрідна ідеальна людина моди, котра може рекламувати і чоловічий, і жіночий одяг і «приміряти» на себе по черзі певний набір гендерних ідентичностей, незалежно від власної біологічної статі. До речі, мода на андрогінних моделей, що виникла в західноєвропейській культурі, існує й нині в Україні.

Така «досконала людина» є набором основних сучасних цінностей у соціумі: успіх, матеріальний достаток, соціальна самореалізація, молодість і, нарешті, свобода бути собою і проявити свою індивідуальність, винятковість. Андрогінність у її первинному трактуванні передбачає внутрішню гармонію. Саме це і проголошують андрогіни, які щойно виникли. Внутрішня гармонія в цьому разі означає свободу вибору гендерних ролей, можливість ігнорувати гендерні стереотипи та навіть моделювати свою гендерну ідентичність. До чого це може призвести і що станеться з цією метафорою, яких ще змін вона зазнає — свідчитиме майбутнє.

Отже, незважаючи на власну багатовікову історію та різноманітні трансформації, образ андрогіна і сьогодні зберігає відбиток свого первинного сенсу. Питання, чому андрогінність як культурна тенденція так популярна в сучасному суспільстві, залишається відкритим і чекає на відповідь. Образ андрогіна в тому чи іншому вигляді представлений у сучасному театральному та кіномистецтві, моді та навіть

у політиці тощо. Отже, це великий простір дій для сучасного дослідника. Цікаво, що, незважаючи на популярність у масовій культурі, історіографія та теоретичне осмислення образу андрогіна містять у собі ще багато проблем, що потребують дослідження. Одне з основних питань — це місце андрогінності у сфері проблематики гендерних досліджень.

Список літератури

1. Абдуллаев Е. В. Гений и андрогин. Об одном сюжете из Платоновского «Пира» у Пушкина / Е. В. Абдуллаев // ΣΧΟΛΗ. Философское антиковедение и классическая традиция. — 2011. — Т. 5. — №1. — С. 24–41.
2. Бердяев Н. А. Смысл творчества [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев. — М. : Правда, 1989. — 607 с. — Режим доступа : psylib.ukrweb.net/books/berdn01/index.htm. — Загл. с экрана.
3. Килошенко М. И. Психология моды: теоретический и прикладной аспект / М. И. Килошенко. — СПб. : СПГУТ, 2001. — 192 с.
4. Луцевич Л. Россия и Запад. Из истории усвоения идей (на пути к андрогинной целостности) [Электронный ресурс] / Л. Луцевич. — Режим доступа: <http://institut-est-ouest.ens-lyon.fr/spip.php?article126&lang=fr>. — Загл. с экрана.
5. Соловьев В. С. Смысл любви [Электронный ресурс] / В. С. Соловьев. — Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/solovev/love.html>. — Загл. с экрана.
6. Турутина Е. С. Андрогинность как выражение антропологического смысла любви в гендерной деконструкции отечественного философско-культурологического дискурса / Е. С. Турутина // Вестн. ТТПУ. Серия Гуманитарные науки. — Томск. — 2006. — № 7 (58). — С. 98–105.
7. Элиаде М. Мефистофель и андрогин, или мистерия целостности / М. Элиаде ; пер. с. фр. Е. В. Баевской. — СПб : Алетейя, 1998. — 376 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2014 р.